BÜTÜN YÖNLERİYLE ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİ SEMPOZYUMU

(16-18 KASIM 2011 ERZURUM)

BİLDİRİLER

EDİTÖR
DOÇ.DR. CENGİZ GÜNDOĞDU

ERZURUM 2012

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinde Muhabbetullah

Prof. Dr. Ramazan Muslu
Sakarya Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Giriş

Genelde İslâm düşüncesinde özelde ise tasavvufta "muhabbet"; ontolojik, sosyolojik, psikolojik ve ahlâkî boyutlarıyla ele alınmış önemli bir terimdir. Hicrî II. asırdan itibaren Allah-kul ilişkisi ve âhiret konularında iki ekol ön plana çıktı. Bunlardan ilki Hasan-ı Basrî (ö.110/728)'nin öncülüğünü yaptığı korku ağırlıklı; ikincisi ise Râbiatü'l-Adeviyye (ö.135/752)'nin terennüm ettiği sevgi ve ümit eksenliydi. O, cennet ve cennetteki nimetler için Allah'a ibadet etmeyi, ücret karşılığında çalışmaya benzeten hanım bir sûfidir. Zamanla bu sevgi ekolü, tasavvufun temeli ve hâkim rengi haline gelmiş ve "muhabbet" kavramını açıklamak üzere çeşitli tarifler yapılmıştır. Hatta tariften de öte Haris el-Muhâsibî (ö./857) ve Amr b. Osman el-Mekkî (ö.297 veya 291/910 veya 904) gibi bazı sûfiler bu konuda eserler vücûda getirmişlerdir (Ebû Nuaym, X, 76-91). Bu ekolünün sonraki dönemlerdeki temsilcilerinden Ma'rûf-i Kerhî (ö.200/815-16?)'nin muhabbetin öğretimle elde edilemeyeceğini ve onun Hakk'ın bir lütfu olduğunu vurgulaması dikkat çekicidir (Sülemî, 1986: 89). Muhâsibî ise aslî muhabbeti "iman sevgisi" şeklinde tanımlar ve "Müminler Allah'ı coşkuyla sever" (el-Bakara 2/165) âyetinin buna işaret ettiğini belirtir. Ona göre muhabbetin ne olduğu, muhabbet ehlinin ahlâkından ve hâllerinden anlaşılır (Ebû Nuaym, 1974-79: X, 79). Zünnûn el-Mısrî (ö.245/859)'ye göre ise muhabbet ilâhî tecellileri temaşadan kaynaklanan bir zevk haline dayanır. Hak ile kendisi arasındaki perdelerin kalkması için niyazda bulunan (Ebû Nuaym, 1974-79: IX, 342-343) Zünnûn, Hak ile insan arasındaki en kalın perdenin kişinin "benlik tutkusu" olduğunu söyler. Yine ona göre kulun Allah'ı sevmesinin alâmeti, Allah'ın sevgilisi Hz. Peygamber (s.a.s)'in ahlâkına ve sünnetine tâbi olmaktır (Sülemî, 1986: 21). Muhabbet ehli nezdinde cennetin önemli olmadığını söyleyen Bâyezîd-i Bistâmî (ö.234/848?) ise biri meveddet meyinden, diğeri muhabbet kadehinden kaynaklanan iki tür sevgiden bahseder. Birincisi nimeti görmekten, ikincisi ise nimeti vereni temaşadan hâsıl olur (Hucvîrî, 1982: 133).

Muhabbet kavramını beşerî ve metafizik boyutlarıyla sistematik biçimde en iyi inceleyen mutasavvıfların başında Gazzâlî (ö.505/1111) gelir. Ona göre muhabbet "insan tabiatının haz veren şeye duyduğu ilgi" demektir. İnsan kendini, kendisine iyilik yapanı, iyiliksever kimseyi, güzeli ve ahengi sever. Bu yönden sevilmeye en çok lâyık olan ise Allah'tır. Çünkü kendisini ve iyilik yapanı seven bir insanın ona varlığını veren, gerek ona gerekse herkese bol bol iyilik yapan rabbini de sevmesi gerekir. Ayrıca güzeli seven insan da hem kendisi iyi ve güzel (cemil) olur ve hem de bütün iyiliklerin, güzelliklerin yaratıcısı olan Allah'ı sever. Sevginin en üstün derecesi Allah'ı bütün kalbiyle sevmektir. Sevenler kendilerini sevdikleriyle şartlı ve ona bağlı hale getirirler. Bu sebeple kim Allah'a ihlâsla bağlanmışsa artık Allah onun kalbinin mahbûbu, mâbûdu ve maksûdu olmuş demektir. Sevgi bütün makamların vardığı son noktadır (Gazzâlî, IV, 300-307, 316, 337).

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre ise maddî ve manevî bütün varlıklar Allah'ın isim ve sıfatlarının tecelli-sinden ibarettir ve her şeyde var olan güzellik, O'nun "el-Cemîl" isminin bir yansıması ve bu güzele yönelik muhabbet de yine O'nun "el-Vedûd" isminin tecellisidir. Şu halde hakiki mahbûb sadece Hak'tır. Sevilen diğer güzel şeyler, O'nun güzelliğini yansıttığından bunlara yönelik sevgi de aslında ilâhî kaynaklıdır. O, evrenin var oluş sebebi olarak muhabbeti görür. Nitekim Allah gizli bir hazine iken tanınmak istemiş ve bu nedenle âlemi yaratmıştır (Aclûnî, 1352: II, 132). Burada "tanınma" marifet, "isteme" de muhabbet kavramlarıyla ifade edilmiştir. Âlemin var olma sebebi, Allah'ın tanınmaya duyduğu bu muhabbetidir.

Sûfilere göre mutlak gayb olan Hak, ilk önce sevgi şeklinde tecelli ettiği için buna "Taayyün-i Hubbî" veya "Taayyün-i Evvel" denilmiştir. "Nûr-i Muhammedî", "Hakîkat-i Muhammediyye" ve "Akl-ı Evvel" gibi isimlerle de anılan bu tecellinin gaybdan şehâdete doğru açılım kazanmasıyla muhabbet bütün varlıklara ve zerrelere sirayet etmiş, onların özünü ve var olma sebebini oluşturmuştur. Varlığının aslı muhabbet olduğundan insan ancak muhabbet yolunu izleyip Hakk'ı ve halkı severek Allah'ın yakınlığına erebilir (İbnü'l-Arabî, 1946: 203, 218). Öte yandan sûfiler ahlâkî özelliklere sahip olarak ilâhî muhabbete erişmeye çalışırlar. Bu anlayışa dayanan ahlâk, her şeyden önce bir sevgi ahlâkıdır.

1. Muhabbet Nedir?

Muhabbet (mahabbet) kelimesi, "buğzun zıddı" anlamına gelen hub (hubb) kökünden gelir (İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, "h-b-b" md.). Muhabbet ve hub kelimelerinin yanı sıra meveddet ve vüd (vüdd) kelimeleri de "sevgi" anlamında kullanılmıştır. Sevginin coşkulu şekli ise "aşk" kelimesiyle ifade edilir. Muhabbet "meyil" mânasında "irade"nin eş anlamlısı olup "kişinin iyi olduğunu bildiği veya zannettiği şeyi istemesi" anlamına gelir. Bununla birlikte muhabbet, iradeden daha güçlü bir istek manası içerir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, "h-b-b" md.; Tehânevî, 1984: I, 270; Uludağ, 2005: XXX, 386).

2. Muhabbetin Çeşitleri

Tasavvufta manevî hal olarak kabul edilen muhabbetin üç çeşidinden bahsedilir: (1) Halkın muhabbetidir. Sevenin sevdiğini gönlünde tutup ona itaat etmesi bu tür muhabbetin şartıdır. (2) Hakikat ehli müminlerin mu-habbetidir. Bu tür muhabbet ehli arzu ve heveslerinden arınarak sevdiğinin iradesine göre hareket etmeyi esas alır. (3) Sıddıklar ve ârîflerin muhabbetidir. (Serrâc, s. 86-87). Muhyiddin İbnü'l-Arabî sevgiyi hevâ, hub aşk ve vüd olmak üzere dörde ayırırken ayrıca "tabiî", "ruhanî" ve "ilâhî" sevgiden de bahseder. Tabii sevgi hem insanlarda hem hayvanlarda görülür; canlıların yavrularını sevmeleri böyledir. Ruhanî sevgi insana özgüdür. Allah'ın kulunu, kulun Allah'ı sevmesi ise ilâhî sevgidir. Beşerî sevgi, ilâhî sevgiye ulaşmanın bir aracı olarak görüldüğünden önemlidir. İlâhî sevgiyi tevhid, fenâ ve elest bezmi kapsamında açıklayan Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre tevhidi gerçekleştiren kişi fena mertebesine ermiş ve "aynü'l-mahabbe" denilen sevgiye ulaşmıştır. Bu sevgi Allah'ın insanlar için sevdiğini sevmek, sevmediğini sevmemektir. Böylece ilâhî sevgiyi O'nunla paylaşmaktır (Sülemî, 1986: 163; Uludağ, 2005: XXX, 386-387).

3. Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Muhabbet ve Muhabbetullah

Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyette (Tâhâ 20/39) "muhabbet"; dokuz âyette "hubb" ve

yetmiş iki âyette de aynı kökten gelen isim ve fiiller yer almaktadır (Abdülbâkî, el-Mu'cem, "hbb" md). Bu âyetlerde sevgi, hem Allah'a hem de insana nispet edilmiştir. Birkaç misal zikretmek gerekirse "Allah onları, onlar da Allah'ı severler" (el-Mâide 5/54) âyeti, Allah ile kullar arasındaki karşılıklı sevgiyi vurgular. Allah'ın isimlerinden olan "vedûd" (Hûd 11/90; el-Bürûc 85/l 4), O'nun kullarını çok sevdiğini ifade eder. Diğer bazı âyetlerde Allah sev-gisinin (muhabbetullah) bütün sevgilerden daha güçlü olması gerektiği (el-Bakara 2/165), Allah'ı sevmenin başlıca alâmetinin Peygamber'e bağlılık ve onun yolunu izlemek olduğu (Âl-i İmrân 3/31) bildirilmekte ve Allah'ı seven, Allah'ın da kendilerini sevdiği kulların müminler karşısında alçak gönüllülüklerinden, inkarcılar karşısında onurlu duruşlarından övgüyle bahsedilmektedir (el-Mâide 5/54).

Sevginin Allah'a nisbet edildiği âyetlerde O'nun takva sahiplerini, iyilik severleri, maddî ve manevî temiz-liğe önem verenleri, tevekkül ehlini, sabırlı davrananları, adâletli olanları, kahramanları, Hz. Peygamber'e uyan-ları sevdiği; inkarcıları, zulüm ve haksızlık yapanları, günahlarda ısrar edenleri, böbürlenip övünenleri, büyüklük taslayıp gerçeklere karşı çıkanları, nankörleri, hainleri, aşırılığa sapanları ve şımarıkları sevmediği bildirilir.

Sevginin insana nisbet edildiği âyetlerde Allah sevgisi, iman sevgisi, müminler arasındaki sevgi gibi sevgi türlerinden övgüyle söz edilmekte; buna karşılık insanın dünyaya, mala mülke, geçici hazlara aşırı düşkünlüğü, hak etmediği halde övülmeyi ve çirkin olan şeyleri ifşa etmeyi sevmesi ise eleştirilmektedir.

Muhabbet konusu hem Allah'a hem insanlara nisbet edilerek hadislerde de geniş bir şekilde yer almıştır. (Wensinck, el-Mu'cem, "h-b-b", "v-d-d" md.leri). Nitekim bir kutsî hadiste, "Benim için birbirini sevenlere, benim için bir araya gelenlere muhabbetim vacip olmuştur" buyrulmaktadır (el-Muvatta', "Şi'r", 12; Müsned, IV, 386; V, 229, 233).

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme adlı eserinde muhabbetle ilgili bizzat zikrettiği âyet-i kerime-lerden bazıları şunlardır: "Rabbim çok merhametlidir, (mü'minleri) çok sever." (Hûd 11/90), "Onlar Allah'ı severler, Allah da onları sever." (el-Mâide 5/54), "Çünkü Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametli-dir." (el-Hac 22/65), "Allah tövbe edenleri de temizlenenleri de sever." (el-Bakara 2/222), "Elbette Allah (haramlardan) sakınan takva sahiplerini sever." (Âl-i İmrân 3/76), "Allah da güzel davranışta bulunanları sever." (Âl-i İmrân 3/134), "Muhakkak Allah âdil olanları sever." (el-Mâide 5/42), "(Ey Rasûlüm!) de ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın." (Âl-i İmrân 3/31), "Allah aranızda sevgi ve merhameti yarattı." (er-Rûm 30/21). İbrahim Hakkı'nın kaydettiği bu âyetlerde Cenâb-ı Hakk'ın insanlara merhamet ve şefkat sahibi olduğu; tövbe edip temizlenen, güzel davranışlarda bulunan ve Hz. Peygamber (s.a.)'e ittiba eden takva sahibi mü'minleri de çok sevdiği vurgulanmaktadır.

Kudsî hadisler ise şunlardır: *"Ey Âdemoğlu! Benim muhabbetimi istersen, dünya sevgisini kalbinden çıkarmalısın. Çünkü benim muhabbetimle dünya sevgisini bir kalpte bulundurmam...", "Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaşır; ta ki onu severim. Onu sevince onun işiten kulağı olurum. Ey Âdemoğlu! Benim rızam uğruna birbirini sevenlere muhabbetimi vacip kılarım.", "Ey Dâvûd! Kulumun kalbine muttali olurum; şayet orada dünya ve âhiret sevgisi bulmazsam, onu muhabbetimle doldururum...", "Ey kulum, beni sev. Ey kulum senin bendeki hakkın muhabbettir. Benim sendeki hakkım ise bana muhabbet etmendir...", "... Kulumun bana olan şevki galip olursa*

beni zikreder, âşık olur. Ben onu severim, o da beni bulur." İbrahim Hakkı'nın zikrettiği kudsî hadislerde ise Allah'ın hem dünya ve hem de âhiret sevgisini kalbinden atan, nafilelerle çokça meşgul olup Cenâb-ı Hakk'a karşı şevk ve iştiyak içerisinde bulunan kimseleri sevdiği ifade edilmektedir.

4. Muhabbetullah'ın Hakikati

İbrahim Hakkı'ya göre muhabbet, baştanbaşa hakikattir ve hatta hakikatin de özüdür. Marifet ehlinin vara-cağı en son noktadır. Zira Cenab-ı Hak, "bilinmeyi sevdiği" için karanlıklar ve aydınlıklar âlemini var etmiştir. Muhabbet, yaratılma rütbesinin ilk başlangıcı olduğu gibi, cinslerle nevilerin de nihayetidir. Bütün varlıklara ancak muhabbet sayesinde kemâlin zirvesi verilmiştir. Onunla nice zor işler başarılmıştır. Muhabbetin hakikatini sahibinden başkası bilemez. Hasretini çekip istekli olandan başkası onunla muttasıf olamaz. Onu sorup araştırarak bulan, bir kere elde edince bir daha bırakmaz. Gerçek şu ki muhabbet dil ile anlatılmaz. Muhabbet, ebedi bir sıfat ve ezeli bir inayettir; kitap ve iman onunla bilinir. Muhabbet öyle bir sürur kaynağıdır ki onu anlamanın zirve noktası olan zatın huzurunu tasavvur etmekle gönülde meydana gelir. Muhabbete bazen elem, keder, dert ve ıstıraplar oldukça yakın olur. Bu durumda muhabbet sadece sürûr ve neşe demek olmayıp belki hüzün ve kederle, korku ve tehlikelerle birlikte bulunur (İbrahim Hakkı, 2011: III, 58-59).

5. Muhabbetin Kaynağı

Muhabbetin kaynağı, Allah'ın vahdaniyetidir, yani birliktir. Nitekim düşmanlığın kaynağı da çokluk ve zıtlıktır. Vahdet nurunun kâinata sirayeti nispetinde âlemde bulunan varlıklarda muhabbet meydana gelir. Bu-nunla birlikte muhabbetin sirayeti bütün varlıklarda eşit olmayıp onun ilk çıkış noktasına ve yüksek kutba yakın bulunanlarda muhabbetin daha çok ve daha kuvvetli olduğu görülür. O zirveden uzakta ve aşağı derecelerde bulunanlarda ise muhabbet tecellisi gayet az ve zayıf olur. İbrahim Hakkı birinci gruba "Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı" (el-Enfâl 8/63) âyetini; ikinci gruba da "Bazınız bazınıza düşman olarak (oradan inin)" (Tâhâ 20/123) âyetini delil gösterir (İbrahim Hakkı, 2011: III, 60).

İbrahim Hakkı muhabbet için tatlı, iksir, ilaç, cila, şerbet, neşe, safa, nur, can ve sultan benzetmesi; marife-tin en son noktası ve manevi huzura yaklaşma vesilesi nitelemesi yapar (İbrahim Hakkı, 2011: III, 60).

İbrahim Hakkı, Allah dostlarından naklen "muhabbetullah"ı ve muhabbetin hakikatini kişinin bütün varlığıyla tamamen O'na yönelmesi, mâsivâyı unutması ve gönlüyle O'na meyletmesi şeklinde ifade eder (İbra-him Hakkı, 2011: III, 42). Ona göre "muhabbetullah"ın sonu yoktur. Aynı şekilde sevmenin sonu olmadığı gibi sevilmenin de nihayeti olmaz. Muhabbet makamı, sevgiliye kavuşma arzusudur ki o da sevgilinin kazasına razı olmaktır. Hakiki muhabbet ehli sevdiğinden kendisine gelen her şeye razı olur ve ondan haz alır. Muhabbetulla-ha ulaşan bir kimse Hz. Peygamber (s.a.)'i de sevmiştir (İbrahim Hakkı, 2011: III, 44).

Muhabbetullah, bir talih kuşudur ki kimin başına konarsa o kişi iki cihanda taht ve taç sahibi olur. Kimin kalbine de girerse o, kimseye muhtaç olmaz. Herkes ona muhtaç olur. O iki âlemde de müstağnidir. Gönlünde muhabbetullah yeşermeyen bir kimse ölü gibidir.

6. Muhabbetin Özellikleri

İbrahim Hakkı muhabbetin bazı özelliklerini şu şekilde kaydeder:

1. Muhabbet, sahibine dünya ve âhiret sevdalarını unutturur.

2. Muhabbet, kendi yaptığın pek çok hizmeti az görmek ve sevgilinin az ihsanını çok görmektir.

3. Muhabbet, sevgiliye tam manasıyla meyletmek ve ona teslim olmaktır. Benlikten eser kal-mayıp fânî olmaktır.

4. Muhabbet, Hak Teâlâ'nın kelamını halkın sözüne; O'na kavuşmayı insanlarla mülaki olmaya tercih etmektir. O'na ibadeti, insanlara hizmetten önde tutmaktır.

5. Muhabbet, sevgiliyi her şeye tercih etmektir. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 46-48)

6. Muhabbet, ihsan ile çoğalmaz; cefâ ile azalmaz.

7. Muhabbet, hürmet etmekle birlikte hürmeti terk etmekten korkmaktır.

8. Muhabbet, yanında ve gıyabında sevgilinin rızasına uygun davranmaktır.

9. Muhabbet, doğru söyleyeni yalancıdan, ihsan sahibini cimriden ayırabilmektir.

10. Muhabbet, kişinin kendisini her şeyiyle sevdiğine hibe etmesi, kendisinde bir şey kalmaması ve tamamen O'nun olmasıdır.

11. Muhabbet, Hak Teâlâ'dan istemektir.

12. Muhabbetullah, daima O'nu zikrederek ünsiyetini elde etmektir.

13. Muhabbet öyle bir haslettir ki her derdin çaresi ondadır.

14. Muhabbet, kişinin alışkanlıklarından vazgeçmesidir.

15. Muhabbet öyle bir ateştir ki gönülde mâsivâ bırakmayıp yakar. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 42-43)

16. Muhabbet kendi yapısı gereği sevgiliye kavuşmayı gerektirir. Muhabbet tamam olup kemâle erince bölünmeyi kabul etmek istemez.

17. Muhabbet, sevdiği uğruna azarlanıp ayıplandıkça (melâmet) coşmak ve bu türlü eziyetten zevk duymaktır.

18. Muhabbet, sevdiğinin adını anmaktan ve her an onu düşünmekten geri durmamaktır.

19. Muhabbet, her zor işi kolay kılar, her çirkini güzel gösterir.

20. Muhabbet sevdiğinin sahip olduğu sıfatlarla bezenmektir. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 70-74)

7. Muhabbetin Mertebeleri

İbrahim Hakkı'nın kaydettiğine göre muhabbet cevheri aslında tek iken makamları ve mertebeleri itibariyle yedi kısma ayrılmıştır. Bunlar en üst mertebeden aşağıya doğru şu şekilde sıralanmıştır:

1.Muhabbet: Nurların nurudur, Hak aşkından ibarettir. Vahdet âleminde Ahfâ'dandır. Habib-i Ekrem (s.a.)'in makamıdır. Meyvesi vuslattır.

2.Hullet (içten samimi sevgi): Ahrârın kalplerinde ışıldayan bir nurdur. Görünmeyen âlemde (Âlem-i Amâ) Hafi'dendir. Halilullah İbrahim (a.s.)'ın makamıdır. Meyvesi marifettir.

3.Meveddet (sevgi, dostluk): Etrafa yayılan bir nurdur. İlahi âlemde (Âlem-i lâhut) Sırru's-sır'dandır. Davud (a.s.)'ın makamıdır. Meyvesi hilafettir.

4.Velâyet: Aydınlatan bir nurdur. Ceberut âleminde Sır'dandır. Evliyanın makamıdır. Meyvesi birlemektir (tevhid).

5.Sadâkat: Parlayan bir ateştir. Ruhlar âlemindeki Ruh'tandır. Sıddıkların makamıdır. Meyvesi birlemektir (tefrid).

6.İrâdet: Yakıcı bir hararettir. Berzah âleminde Gönül'dendir. Müridlerin makamıdır. Meyvesi soyutlanmadır (tecrid).

7.Hevâ: Faydasız bir rüzgârdır. Şehâdet âleminde Nefis'tendir. Yüksek hakikatlerden habersiz olarak ömrünü geçirenlerin makamıdır. Meyvesi akılsızlıktır. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 100)

8. Muhabbetin Kısımları

Muhabbet hakikatte tektir ve bölünme kabul etmez. Ancak bazen ortaya çıkması ve bazen de kaybolması sebebiyle şiddetli ve zayıf olabilir. Onun gerçek mahiyetini halk (avam) bilemez. Su gibi hakikatte tek olan muhabbet, bu çokluk âleminde farklı nesnelere yansıdıkça çoğalır ve çeşitli kısımlara ayrılır. Yansıdığı yerlerin farklılığı ölçüsünde onun da vasfında değişiklikler olur. İlahi muhabbet kendi asıl kaynağından başka yerde özgün haliyle bulunmaz. O temiz kaynaktan içebilenler vahdet deryasına dalmış, ünsiyet duygusuna ermiş, ihlâsa erdirilmiş, celâl ve cemâl sıfatlarında fânî; bekâ sıfatıyla bâkî olarak Allah'a kurbiyete nâil olmuş seçkinlerdir (havass-ı mukarrebûn). Onlar, "Kâfûr" suyundan yani saf içecekten içmişler, "Tesnîm" ırmağının lezzetiyle ferahlayıp "Ufk-i mübîn"e yükselmişlerdir. Ebrâr ve Ahyâr ise o tertemiz içeceği içmekten mahrum kalırlar. Çünkü onların dereceleri daha aşağıdadır. Bu sebeple onlar kendi kâselerinde ancak "zencebil" ile karışık olan selsebîl bulurlar.

Buradaki saf içecek, Allah Teâlâ'nın yüce zatının muhabbetidir. Birkaç çeşit ile katışmış içecek ise O'nun sıfatlarının muhabbetidir. Bu nedenledir ki ebrâr, bu katışık içecek mertebesinde kalmışlar, fakat yine de ondan tat almışlardır. Onlar ancak vâhidiyet mertebesinde esmâ mertebelerine giderler. Şanı yüce Sevgili'yi büyüklü-güne yaraşır sırlar perdesinin ardından seyredebilirler. Onlar ancak henüz varlıklarını hiç sayarak fenâ-yı mahz ile birlik denizine (bahr-i ehadiyet) dalamamışlar; çeşitli sıkıntı ve korkuları aşamamışlar ve üzüntüye kapılmaktan emin olamamışlardır.

Karışık içeceğin de aşağısındaki içecek, âbid ve zâhid olan takva sahipleri içindir. Bunların muhabbeti bir üst sınıf içecekten daha karışık ve daha bulanıktır. Çünkü onlar ancak amellere (fiillere) tevessül ederler (İbrahim Hakkı, 2011: III, 62-63).

Bu tür muhabbetin daha aşağı ve zayıf olanı ise eserlerin muhabbetidir ki bu muhabbet türü de yalnızca dünya ehli olanlara mahsustur. Onlar birbirinden nefis bunca eseri görünce onlara meyledip bunları yoktan var eden Hakiki Müessir'den gafil oldukları için birliğin manasındaki engin sırları anlamaktan uzak ve mahrum kalmışlardır. Bu sebeple onlar kime muhabbet duyduklarının gerçek manada idrakinde değillerdir.

Bu makamda muhabbet dört kısma ayrılmıştır: (1) Allah'ın zâtına muhabbet, (2) Allah'ın sıfatlarına mu-habbet, (3) Allah'ın fiillerine muhabbet, (4) Allah'ın itibârî eserlerine muhabbet. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 64)

9. Muhabbet Çeşitleri arasındaki ilişki

Bu dört muhabbet çeşidi de birbiriyle ilişkili ve iç içedir. Zâtî muhabbet, Cenâb-ı Hak ile kul arasında cere-yan eder. "O, onları sever; onlar da O'nu severler" (el-Mâide 5/54) âyet-i kerimesi bunu ifade eder. Çünkü bu muhabbetteki bağlılık, başka başka sıfatlara değil, sadece zâta yöneliktir.

1. Hak'tan Kula Yönelik Muhabbet

1.1. Hak katından kula yönelik zâti muhabbet, diğer muhabbet türlerinin hiçbirini gerekli kılmaz. Çünkü kul haddi zatında yaratılış itibariyle nur ve zulmetten terkip olunmuştur ve bütün yaratılmışların cümle hallerini ihtiva eder. Bu durumda onun nice fiilleri vardır ki hayvani nefsinin yed-i kuvvetinden beşeri varlığı gereğince meydana gelir. Çünkü söz konusu fillerin ortaya çıkış yerleri nefsin sıfatlarıdır ki bunlar duygular yoluyla bu görünen âlemde hükmedip kusur işlerler. Yine nice fiilleri vardır ki bunlar kalbi ve ruhani düşüncelerinden (havâtır) meydana gelir. Yine bunlar melekî ve rahmani ilhamlardan ortaya çıkıp tabiatları gereğince zevk ve huzur verirler. Şu halde kulun zati varlığı söz konusu terkibin vücûdundan fiil ve sıfatla bağımsız olmaz ki zatının sevgili olması onun sıfatlarının, fiillerinin, eserlerinin ve gelip geçici hallerinin (a'râz) de sevgili ol-masını gerekli kılsın. Çünkü bazen Hak Teâlâ kulun zatına muhabbet eder ve fakat onun fiillerini sevmez. Nite-kim Hak Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.)'in o âmâdan yüz çevirmesine muhabbet etmemiş ve "Kör kişinin gelme-sinden dolayı yüzünü ekşitti ve döndü" (Abese 80/1-2) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.) de "Bazen öyle olur ki Hak Teâlâ kuluna muhabbet eder ve fakat onun amellerini sevmez. Bazen de ameline muhabbet eder, fakat kendisini sevmez." Bazen de Hak Teâlâ, kulun zatına muhabbet ettiği halde onun sıfatlarını kabul etmeye-bilir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.)'e hitaben "İnsanlardan çekiniyordun. Hâlbuki Allah kendisinden çekinmeye daha layıktı" (el-Ahzâb 33/37) buyurarak insanlardan çekinmesinin uygun olmadığını duyurmuştur. Eğer böyle olmasaydı, kullar için bir takım şeylerin günah sayılıp suç teşkil etmesi söz konusu olmazdı. Ancak bu zâtî muhabbet, kulun bağışlanmasına ve ilahi ikrama nail olmasına sebep olur (İbrahim Hakkı, 2011: III, 90).

Hak Teâlâ'nın bir kulun zatına muhabbet kılmasının neticesi, onu herkes içinden ayırıp seçmesidir. Kulun, varlığın gerçek manasını Hak'ta bulup onunla bâkî kalmasıdır. Kalplerin sevgisini kazanıp halk içinde makbul olmasıdır. Güzel bir şöhret ile adının cihana yayılmasıdır. Onu sevenlerin bu muhabbet vesilesiyle her isteğine tez zamanda kavuşmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) "Hak Teâlâ bir kuluna muhabbet ederse [onun sevgi-sini] nice sulara karıştırır. Her kim o sulardan içerse o kişiye muhabbet eder." buyurmuştur. Şu halde Allah'ın sevdiği kişinin muhabbeti gönülden gönüle bir tohum gibi ekildiğinde bu ekinin meyveleri, halkın ona ikramlarda bulunması, herkesin ona şefkat ve hürmet göstermesidir. Bununla birlikte o zata muhabbet edenlere de Hak Teâlâ muhabbet eder. Dualarında onu vesile edinen, Allah'a manen yakınlık (kurbiyet) elde eder (İbrahim Hakkı, 2011: III, 94).

1.2. Cenâb-ı Hakk'ın kulun sıfatlarına muhabbetine gelince, onun varlığı yukarıda sayılan muhabbetlerin hiçbirini gerekli kılmaz. Çünkü Hak Teâlâ "Allah sabredenleri sever" (Âl-i İmran 3/146) buyurmuş ve muhab-betin sabreden kişiye bağlı olmayıp sabır sıfatına bağlı bulunduğunu duyurmuştur. Gerçi sabreden kişi iyi insan-lar topluluğundandır; fakat Hak katından kula yönelen bu muhabbetin fiillere ve eserlere muhabbeti gerekli kılmadığı âşikardır. Çünkü sabır sıfatı, fiillerin ve bunların eserlerinin tamamının güzel olmasını gerektirmez.

Hak Teâlâ'nın kulun sıfatlarına olan muhabbetinin eseri ve meyveleri, kulun Allah'a manen yakın bulunan kullar (mukarrebîn) civarında illiyyûn makamına yükselmesidir. Burada çeşitli ikramlara nail olması, saygı gör-mesi, nimetlere ermesi ve O'na kavuşmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ "Yüzlerinde nimetlerin sevincini görür-sün.

Kendilerine mühürlü, halis bir şerbet içirilir ki onun içiminin sonunda misk kokusu vardır. İşte yarışanlar ancak bunun için yarışsınlar" (el-Mutaffifin 83/24-26) buyurmuştur (İbrahim Hakkı, 2011: III, 94).

1.3. Cenâb-ı Hak katından olan fiillere yönelik muhabbet, güzel eserlere muhabbeti gerektirir ki onlar o se-vilen fiillere bağlıdır ve neticede salih amellere yol açar. Ancak bu muhabbet, diğer eserlere muhabbeti gerekli kılmaz. Ve bu muhabbet ne sıfatlara muhabbeti şart kılar ne de zâti muhabbeti gerektirir. Nitekim Hak Teâlâ "Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever" (es-Saff 61/4) buyurmuş ve muhabbetin kulun fiillerine bağlı olduğunu duyurmuştur (İbrahim Hakkı, 2011: III, 91-92).

1.4. Cenâb-ı Hakk'ın kulun eserlerine yönelik muhabbetine gelince bu da diğer muhabbetlerin varlığını ge-rektirmez. Nitekim bir kâfirin şekil ve sureti de sevimli yaratılmıştır. Hâlbuki onun fiilleri makbul değildir; ahlaki sıfatları hep çirkindir ve inancının bâtıl olması sebebiyle kendisi bereketsiz ve uğursuzdur (İbrahim Hakkı, 2011: III, 92).

Cenâb-ı Hakk'ın kulun fiillerine ve eserlerine olan muhabbetine gelince bunun eserleri ve meyveleri, onların her biri için ecir ve sevap vermesidir. Nitekim ayet-i kerimede "(İman edip iyi işler işleyenlere) ne mutlu! Varılacak güzel yurt da onlar içindir" buyrulmuştur (İbrahim Hakkı, 2011: III, 94).

2. Kuldan Allah'a Yönelik Muhabbet

2.1. Kulun Mevlâ Teâlâ'nın temiz zatına olan muhabbetine gelince bu Hak Teâlâ'nın ona olan muhabbeti-nin gereğindendir. Çünkü Mevlâ yardımı olmazsa kul Allah'a dost olamaz (velâyet). Şu halde kul ancak Mevlâ'sı onu seçip dostluğuna layık gördükten sonra Mevlâ'yı sever. Nitekim Hak Teâlâ "O, onları sever; onlar da O'nu severler" (el-Mâide 5/54) buyurmuş ve muhabbetin kaynağının kendi muhabbeti olduğunu duyurmuştur. Bu muhabbetin öncelikle tecelli eden eserleri ve meyveleri, sevgi ve dostlukta devamlılık (vefâ) ve gönül temizliğidir (sefâ/tasfiye). Bundan sonra hiçlik (fenâ) ve Hak ile kalıcı olmaktır (bekâ). Nihayet oradan da doğruluk makamına (mak'ad-i sıdk) yükselmektir (İbrahim Hakkı, 2011: III, 94).

Mevlâ'ya muhabbetin son noktası ilahi aşktır. Aşk, hiçbir değişime uğramaksızın bâkîdir. Her türlü hayırlı neticeler, ihsanlar onun bereketiyle meydana gelir ve bu insanlara geçip yayıldığı ölçüde yardımcı ve destekçi olur (İbrahim Hakkı, 2011: III, 92).

2.2. Kulun Allah'ın sıfatlarına yönelik muhabbetine gelince o tabii olarak hem fiillere ve hem de eserlere muhabbeti gerektirir. Çünkü muhabbetin bu iki türü, sıfatlara duyulan muhabbetin olmazsa olmaz şartı ve zorun-lu neticesidir. Bu tür muhabbet zâti muhabbetin varlığını gerekli kılmaz ve onu kapsamaz. Çünkü sıfatların perdelerini geçemeyerek belli bir makamda kalan kişi, zâti muhabbet derecesine erişmekten mahrum kalmıştır. Nitekim bu muhabbet ehli Hakk'ın "mün'im" sıfatına muhabbet edip "müntakim" sıfatından ürküp kaçar. Hâl-buki nimeti veren ile intikamı alan aynı zâttır. Böyle bir kişi, zâti muhabbetten ayrı düşüp sadece sıfatlara mu-habbet derecesinde kalmıştır. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 90-91)

Kulun Mevlâ'nın sıfatlarına olan muhabbetinin eserleri ve meyvelerine gelince, bu onun Mevlâ'nın hük-müne teslim ve râzı olmasıdır. Başına gelen her hükmü, gönül hoşluğuyla kabullenmesidir. Bu rıza makamı, ancak Mevlâ'nın sıfatlarında fânî olduktan sonra elde edilir. Kul bu nimeti, kendi yaşadığı maddî âlemden bütü-nüyle kopmakla elde

edebilir. Nitekim Hak Teâlâ "Allah onlardan râzı olmuş; onlar da O'ndan râzı olmuşlardır" (el-Beyyine 98/8) buyurarak bu rıza muhabbetinin başlangıcının, kendi muhabbeti olduğunu bildirmiştir (İbrahim Hakkı, 2011: III, 95).

2.3. Kulun fiillere muhabbet etmesi eserlere muhabbeti gerekli kılar. Çünkü muhabbete konu olan eserlerin hepsi de Allah'ın yarattığı ve işlediği şeylerdendir. Sıfatlara muhabbet olmaksızın yalnızca bu fiillere muhabbet eden bir kişinin nefsi üstün ve aklı noksan olur. O ancak fiilleri algılar ve onlardan hareketle bunları yapıp eyle-yen Fa'âl-i Mutlak'ı bulabilir. Fakat o henüz kalp makamına yükselemediği ve Hakk'ın sıfatlarını müşahede edemediği için O'nun temiz zâtının muhabbetine ulaşamamıştır (İbrahim Hakkı, 2011: III, 91).

Kulun Mevlâ'nın fiillerine olan muhabbetinin eserleri ve meyveleri, kulun kendi işlerini Mevlâ'ya ısmarlayıp (tefvîz) O'na güvenerek (tevekkül) sebeplere tutunmayı (tesebbüb) ve aracı edinmeyi (tevessül) terk etmesidir. Çünkü muhabbetin bu derecesine vâsıl olan kul, Mevlâ'nın fiillerinde hiçliğe ulaşmış (fenâ fi'l-ef'âl) ve hakiki fiili müşahede etmiş olur. Nitekim Hak Teâlâ "Allah, tevekkül edenleri sever" (Âl-i İmrân 3/159) buyurmuş ve bu muhabbetin kaynağının kendi muhabbeti olduğunu ifade etmiştir.

2.4. Kulun ilâhî eserlere yönelik muhabbeti, diğer muhabbet türlerinden hiçbirini gerekli kılmaz. Çünkü eserler fiilleri gizleyen perdelerdir. Fiiller, sıfatları örten perdeler olduğu gibi sıfatlar da ilâhî zata vuslatı engel-leyen perdelerdir. Şu halde eserlere muhabbetle yetinen kişi, Hakk'a manen yaklaşmaktan perdelenmiş ve O'na dost olma şerefinden mahrum kalmıştır. Çünkü bu durumda çeşitli eserler, kul ile Mevlâ arasında çeşitli ve ka-ranlık birer perde olmuşlardır (İbrahim Hakkı, 2011: III, 92).

Kulun Mevlâ'nın eserlerine olan muhabbetinin meyveleri, şüphesiz ve kesin bir imanın (yakîn) nurunu mü-şahede etmektir. Rahmânî âlemin feyiz ve bereketini düşünüp mütalaa etmektir. Bu muhabbetin kaynağı "Al-lah'ın rahmetinin eserlerine bak ki ölümünden sonra yeri nasıl diriltiyor" (er-Rûm 30/50) âyeti ile "Mahlûkatı yarattım ve onlara nimetlerimi sevdirdim ki beni tanısınlar" kudsî hadisidir. Nimetlere yönelen sevginin de aslında kendisine muhabbet olduğu görülür. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 95)

3. Kullar Arasındaki Muhabbet

Buraya kadar sayılan dört çeşit muhabbetin kullar arasındaki durumuna gelince, bunlardan bazen dört mu-habbetin dördü, bazen üçü ve bazen de ikisi bir arada bulunur. Bazen de yalnızca bir şubesi hâsıl olabilir. Bazen öyle olur ki birbirine muhabbet eden iki insan arasında muhabbet türlerinin farklı farklı şubeleri birbirine karşı tecelli edebilir. Bazen de iki taraftan sadece birinde muhabbet tecelli edip diğerinde olmayabilir. Çünkü birbirini seven iki insanın başlangıçta fiilleri farklı iken, gönüllerine doğan hallerin değişmesiyle tabiatlarında da bir takım değişmeler meydana gelebilir. Buna bağlı olarak âdetleri de değişebilir. Muhabbetlerinde de artma ve eksilme meydana gelebilir.

3.1. Kullar arasında görülen muhabbetin zâtî olanının sebebi ise ruhların tanışıklığıdır ki bu da bedenlerin birbirine yakınlaşmasının sebebidir. Bu muhabbetin meyveleri ise böyle bir muhabbetle birbirini sevenlerin Allah'ın muhabbetine de layık olmaları ve insanların gıpta edip rağbet ettikleri manevi makamlarda bulunma-larıdır. Nitekim Hak Teâlâ, daha önce de ifade edildiği gibi bir hadîs-i kudsî'de "Benim için birbirini sevenlere muhabbetim vacip oldu" buyurmuş ve bu tür muhabbetin kendi muhabbeti olduğunu, buna tevessül edenlerin ancak kendisini bulacağını bildirmiştir. Çünkü muhabbet ilahi bir nurdur ki birbirini Allah için sevenlerin gözleri onunla nurlanır.

Yine muhabbet bir kâfûr şerbetidir ki birbirini Allah için sevenlerin canları onunla dolmuş ve onunla kanmıştır. Böylece onlar Hakk'ın manevi yakınlığı ve huzurunda neşe ve huzurla hayat sürerler. Zatî muhabbetle birbirini seven sıdk ve safa ehli, ezel ve ebed içinde mal ve evlat sevgisinden öte birbirine âşık olurlar. İster yanında ister gıyabında olsun dostun her zaman iyiliğini isterler. Bütün varlığıyla dostuna bağlı ve sadık olurlar. Gerçek şu ki burada vasıfları sayılanlar ancak Allah dostlarıdır. Onların gönülleri, Allah'ın manen yakınlık huzuruna ermede birer dergâhtır. Hak Teâlâ onların yüzü suyu hürmetine diğer mahlûkatına rahmet nazarıyla bakar. Bir kul ancak onun vesilesiyle Allah'a manen yakın olma derecesine erişebilir. Kim ki bu Allah dostlarına muhabbet ederse, o sağlam bir kulpa tutunmuş ve en büyük saadete erip onların zümresine katılmış olur. "Kişi sevdiğiyle beraberdir" hadisi bu manayı müjdelemektedir. Bunlardan birinin muhabbetle nazarına mazhar olan Mevlâsı'na kavuşmuştur. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 95-97)

3.2. Fiillere muhabbetin meyvesi, sadâkat mertebesini geçerek muhabbetin "meveddet" mertebesine tutun-maktır. Bu muhabbetle sıfatlara muhabbet tarafına yönelmektir. Eserlere muhabbet, bunların kemâl sahibi Al-lah'ın eserleri olmasına bağlı bulunursa, yani bir kimse herhangi bir şeyin güzelliğine sırf cemâl sahibi Allah'ın sanat eseri olduğu için muhabbet duyarsa, bu muhabbetin meyveleri, yakînin artması ve ihsan arzusudur. İrşad edilerek manen gelişmeye yatkın olmaktır. Bu konuda eğitilmeye kabiliyetli olanları manevi terbiye ile eğitmek-tir. Çok hayır işlemeye ve her zaman Allah'ın güzel adını anmaya gayret etmektir. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 97)

3.3. Eserlere muhabbet, söz konusu eserlerin Allah'ın eserleri olduğu için değil de nefs-i emmâreyi tatmin etmeye yönelik olarak kişi gafletle bu eserlere baksa, kemâle erme bakımından bunun kişiye herhangi bir faydası olmaz. Belki bunun meyveleri nefsin arzularını tatmin etmektir. Ondan ancak hırs ve şehvetler meydana gelir. Hakk'ın manevi huzurundan uzaklık hâsıl olur ve hisler âleminin karanlıklarına sevk eder. Çünkü bu muhabbette üstün olan duygular, şer duygulardır. Bundan meydana gelen de ancak zarardır. Bu muhabbet ancak dünyevi arzulara düşkün alçak tabiatlı insanlarda bulunur. Nefsin çirkin isteklerine meyilli insanlar ancak bu muhabbeti bulur ve sevimsiz işlere yatkın kişiler de muhabbetin bu derecesinde kalır. Yüksek himmet sahipleri ve nefsini mübarek işlerle şerefli kılanlar ise muhabbetin bu alçak derecesinden utanırlar ve bu derecede karar edip kalmaz-lar. Bilakis onlar Hakk'ın zat ve sıfatlarına muhabbetten başka makamlara iltifat etmezler. Akıllı ve ârif olanın gayesi, ilk önce bizzat Allah'ın yüce zatını, sonra sırasıyla onun peygamberlerini, evliyasını ve dostlarını Allah için sevmektir. Bundan sonra sıfat ve isimlerden tecelli eden mükemmelliğe yine O'nunla muhabbet etmektir. Daha sonra fiillerden ve eserlerden meydana gelen güzellikleri yine O'nun için sevmektir (İbrahim Hakkı, 2011: III, 97-98).

10. Muhabbetullah'ın Alâmetleri

Herkes muhabbet davasında bulunuyorsa da İbrahim Hakkı'ya göre muhabbetullah'ın yedi alâmeti vardır:

1.Allah'ı seven bir kimse ölmekten korkmaz. Canla başla ölüme hazır olur ve her an onu bekler.

2.Allah'ı seven dünyadan neye muhabbet ederse onu Mevlâ'sı muhabbetiyle sever. Kalbini Mevlâ'sından alıkoyan her şeyi terk eder.

3.Allah'ı seven gece gündüz O'nun zikri ve fikrinden geri durmaz. Çünkü seven sevdiğini sevdi-ği ölçüde zikreder. Muhabbeti tam ise onu hatırdan çıkarmaz.

4.Allah'ı seven O'nun kitabına hürmet edip peygamberlerine ve velilerine saygı gösterip tabi olur. Hatta bütün mahlûkata muhabbet ve şefkat edip hepsine yumuşak sözler söyleyerek tatlı dille konu-şur. Muhabbet mertebesine ulaşan bir kimsede kibir, haset, kin ve keder uçup gider. Bütün varlıklara ibret ve hikmet nazarıyla bakar.

5.Allah'ı seven, insanlardan uzak olup uzlete çekilmeyi tercih eder. Mevlâ'sı ile tenha kalabil-mek için iştiyakla geceyi bekler.

6.Allah'ı seven kişiye ibadetler kolay gelir. Zevk ve şevk ile hizmete koşar. İbadetleri ruhun gıdası bilir ve nice lezzetler alır.

7.Muhabbetullah mertebesine ulaşan, Allah dostlarını Allah için sever ve onları kendisine dost bilir. Allah düşmanlarını da kendisine düşman bilir ve fakat onların kusurlarını şefkat ve merhametle ör-ter; onlara bile yumuşak davranır. (İbrahim Hakkı, 2011: III, 50-52)

Sonuç

Muhabbetullah insan-ı kâmil olma yolunda çok önemli ve erdirici bir güçtür. O, gizli bir sırdır; bu nedenle tam olarak açıklanamaz. İnsan-ı kâmiller tarafından yapılan açıklamalar, seyru sülûklerinde muttali oldukları hususları içerir ve bunlar diğer insanları muhabbetullaha teşvik amaçlıdır. Muhabbet önce Allah'tan kula, daha sonra da kuldan Allah'a doğru bir yol izler. Kuldan Allah'a muhabbetin en üstünü Zat'a olan muhabbettir. Sonra sırasıyla sıfatlara, fiillere ve eserlere olan muhabbet gelir.

İbrahim Hakkı hazretleri muhabbetullah konusuna çok büyük önem atfetmiştir. Ona göre muhabbetullah'a eren bir kimse deryalar misali cömert, güneş gibi şefkatli ve toprak gibi alçak gönüllü olur. Muhabbetullah'ın önemli bir özelliği de yakıcı bir ateş olmasıdır. Bu ateş, kalplerde bulunan havâtır, vâridât, gelip geçici düşün-celeri ve pek çok olumsuz sıfatları yakıp mahveder. Gönüldeki muhabbet ve şefkat duygusu, Allah'ın kuluna bir ilhamıdır. Her gönülde Allah sevgisinin bir nüvesi bulunur. Ancak ateşin çakmak taşında saklı olduğu gibi Allah sevgisi de gönüllerde gizlidir. Eğer kişi arzu ve istek zincirini Allah'ı zikir isteğiyle taşlaşmış kalbine vurursa ondan öyle ateşler ortaya çıkar ki bunlarla iç dünyası nur ve ışık olur. O ateş tesiriyle kalpte bulunan öfke ve düşmanlıklar, kin, haset, kibir ve benlik duygusu yanıp kül olur. Nefisten beslenen bütün karanlık sıfatlar yok olup gider, kalp saf ve berrak hale gelir. Muhabbetullah'ın ölümden korkmama, sevdiğini Allah için sevme, gece gündüz Allah'ı zikredip tefekkür etme, velilere saygı gösterme, uzleti tercih etme ve dünyayı ve âhireti talep etmekten uzak olma gibi bazı alâmetleri vardır.

Kaynakça

Abdülbâki, M. F. (1964). el-Mu'cem. Kahire.

Aclûni (1352). Keşfü'l-hafâ, Beyrut.

Ebû Nuaym (1974-79). Hilyetü'l-Evliyâ. I-X, Kahire.

Erzurumlu İbrahim Hakkı. (2011). Mârifetnâme. Sad. Cafer Durmuş-Kerim Kara, İstanbul: Er-kam Yayınları.

Erzurumlu İbrahim Hakkı. (1977). Dîvân-ı İbrâhîm Hakkı. İstanbul.

Gazzâlî (1332). İhyâu Ulûmi'd-din. I-IV, Kahire.

Hücvîrî (1982). Keşfü'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi. (Çev. S. Uludağ). İstanbul.

İbn Manzûr (1992). Lisânü'l-Arab. (Nşr. Ali Şîrî). Beyrut.

İbnü'l-Arabî (1946). Fusûsu'l-Hikem ve Husûsi'l-Kilem, (nşr. Ebü'l-Alâ el-Afifî), Kahire.

el-İsfahânî, Râgıb (1381/1961). el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân. (Nşr. Muhammed Seyyid Kîlânî). Kahire.

Sülemî (1986). Tabakâtü's-Sûfiyye. (Nşr. Nûreddin Şerîbe). Kahire: Mektebetü'l-Hancî.

Tehânevî (1984). Keşşâfû Istılâhâti'l-Fünûn. I-II. İstanbul.

Uludağ, Süleyman (2005). "Muhabbet". DİA, XXX (İstanbul 2005), ss. 386-388.

Wensinck, A. J. ve diğ. (1988). el-Mu'cem. Leiden.